O’ZBEKISTON EKOLOGIYASI: MUAMMOLAR VA YECHIM YO’LLARI

Jo’raboyev Sobirjon
Toshkent shahar 327-maktab
Geografiya fan o’qtuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21523103

Annotatsiya (Abstract)

Ushbu maqolada O’zbekiston hududidagi asosiy ekologik muammolar — Orol dengizi fojiasi, suv resurslarining kamayishi, tuproq degradatsiyasi, havo ifloslanishi va biologik xilma-xillikning qisqarishi — tizimli tahlil qilinadi. Tavsifiy-analitik metodologiya asosida davlat hisobotlari, xalqaro tashkilotlar ma’lumotlari va ochiq monitoring manbalaridan foydalanilgan holda, mazkur muammolarning sabablari va ularning bir-biri bilan o’zaro bog’liqligi ko’rsatib beriladi. Natijalar shuni ko’rsatadiki, mamlakatdagi ekologik muammolarning katta qismi tabiiy emas, balki tarixiy suv siyosati va agrar amaliyotlar natijasida yuzaga kelgan bo’lib, bu esa ularni inson tomonidan boshqarish va yumshatish mumkinligini anglatadi. Muhokama qismida davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligi baholanadi va kelgusi ustuvor yo’nalishlar taklif etiladi.

Kirish

O’zbekiston haqida gap ketganda, ko’pchilik birinchi navbatda uning boy tarixi, qadimiy shaharlari yoki mehmondo’stligini eslaydi. Ammo shu bilan birga, mamlakatimiz ekologik jihatdan ham juda murakkab va o’ziga xos hududda joylashgan. Markaziy Osiyoning qoq markazida, quruq va kontinental iqlim sharoitida joylashgan O’zbekiston tabiati asrlar davomida inson bilan uzviy aloqada rivojlanib kelgan. Biroq oxirgi yarim asr davomida bu aloqa ancha keskinlashdi — va buning sabablarini tushunish uchun uzoqqa borishning hojati yo’q, chunki Orol dengizi fojiasi bilan tanish bo’lmagan odam kamdan-kam topiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi — O’zbekistonning asosiy ekologik muammolarini tizimli tarzda tahlil qilish, ularning sabab-oqibat bog’liqligini aniqlash va davlat tomonidan qo’llanilayotgan choralarning samaradorligini muhokama qilishdir. Ishning IMRAD (Kirish–Metodlar–Natijalar–Muhokama) tuzilishi tanlanganligi sababi shundaki, bu format muammolarni tasodifiy tartibda emas, balki izchil ilmiy mantiq asosida taqdim etish imkonini beradi.

Metodologiya

Ushbu maqola tavsifiy-analitik tadqiqot metodologiyasiga asoslanadi. Tahlil uchun quyidagi manba turlaridan foydalanildi: O’zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligining rasmiy hisobotlari, Orol dengizi muammosi bo’yicha xalqaro tashkilotlar (BMT tizimi) tomonidan e’lon qilingan hujjatlar, hamda havo sifati monitoringi bo’yicha ochiq platformalar (masalan, IQAir) ma’lumotlari. Tahlil uchun besh yo’nalish tanlab olindi: suv resurslari (Orol dengizi va sug’orish tizimi), tuproq degradatsiyasi, havo ifloslanishi, biologik xilma-xillik va davlat siyosati choralari. Har bir yo’nalish bo’yicha mavjud ma’lumotlar taqqoslanib, ularning o’zaro bog’liqligi va sabab-

oqibat munosabatlari aniqlandi. Tadqiqot o'ziga xos statistik model yoki dala tadqiqotini o'z ichiga olmaydi; aksincha, mavjud manbalardagi ma'lumotlarni tizimlashtirish va tahlil qilish orqali umumlashtirilgan xulosalar chiqarishga qaratilgan.

Natijalar

Orol dengizi va suv resurslari muammosi

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Orol dengizining qurishi — 1960-yillarga qadar dunyodagi to'rtinchi yirik ko'l hisoblangan bu suv havzasining bugungi kunga kelib 90 foizdan ortiq qismini yo'qotishi — sovet davrida paxta yakkahokimligi siyosati doirasida Amudaryo va Sirdaryo suvlarining haddan tashqari sug'orishga sarflanishi bilan bevosita bog'liq. Dengiz tubidagi tuz va kimyoviy qoldiqlarning shamol orqali yuzlab kilometrga tarqalishi Qoraqalpog'iston va Xorazm viloyatlarida nafas olish yo'llari, buyrak va jigar kasalliklarining ko'payishi bilan bog'liqligi bir qator manbalarda qayd etilgan. Shu bilan birga, sug'orish tizimlarining eskirganligi natijasida ishlatiladigan suvning katta qismi yo'lda behuda yo'qolishi aniqlandi — bu esa suv tanqisligini yanada kuchaytiruvchi ikkinchi darajali, ammo muhim omil sifatida baholandi.

Tuproq degradatsiyasi

Orol muammosi bilan bevosita bog'liq holda, mamlakat qishloq xo'jaligi yerlarining sezilarli qismida sho'rlanish va cho'llanish jarayonlari kuzatilmoqda. Bu jarayon ayniqsa Qoraqalpog'iston, Buxoro va Navoiy viloyatlarida yaqqol namoyon bo'ladi va noto'g'ri agrotexnik amaliyotlar hamda zovur tizimlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan izohlanadi.

Havo ifloslanishi

Suv va tuproq muammolaridan farqli o'laroq, havo ifloslanishi asosan yirik shaharlarga, xususan Toshkentga xos muammo sifatida aniqlandi. Avtotransport vositalari sonining ko'payishi, sanoat chiqindilari va qishki mavsumda ba'zi hududlarda ko'mir hamda yog'och yoqilishi havo sifatining, ayniqsa qish oylarida, sezilarli darajada yomonlashuviga olib kelishi xalqaro monitoring ma'lumotlari bilan tasdiqlanadi.

Biologik xilma-xillik

Tog'li mintaqalarda (Chotqol, Zarafshon, Hisor tizmalari) o'ziga xos endemik o'simlik va hayvon turlarining mavjudligi aniqlandi, biroq yashash muhitining o'zgarishi, brakonerlik va o'tloqlarning haddan tashqari chorvachilik uchun ishlatilishi bu boylikka jiddiy tahdid solayotgani qayd etildi.

Davlat siyosati choralari

Tahlil shuni ko'rsatdiki, so'nggi yillarda davlat darajasida bir qator ijobiy qadamlar qo'yilgan: 2019 yilda Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligining qayta tashkil etilishi, Orolbo'yida saksovul ekish loyihalari, "Yashil makon" milliy dasturi doirasida daraxt ko'chatlari ekilishi va Chotqol, Zomin, Hisor kabi davlat qo'riqxonalarining faoliyati shular jumlasidandir.

Muhokama

Yuqoridagi natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston ekologiyasidagi muammolarning katta qismi tabiiy hodisa emas, balki tarixiy suv siyosati va agrar amaliyotlarning to'g'ridan-to'g'ri oqibati hisoblanadi. Bu xulosa muhim amaliy ahamiyatga ega: agar muammo inson

faoliyati natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, uni yumshatish yoki bartaraf etish ham inson qo'lidan keladi, degan ma'noni anglatadi.

Shu bilan birga, davlat tomonidan qo'llanilayotgan choralarning samaradorligini baholashda ehtiyotkorlik zarur. Saksovul ekish va qo'riqxonalar tashkil etish kabi loyihalar ijobiy natija bermoqda, biroq ularning ko'lami muammoning umumiy hajmiga nisbatan hali ham cheklangan. Xususan, sug'orish tizimlarini modernizatsiya qilish — tomchilatib sug'orish kabi texnologiyalarni keng joriy etish — hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishiga qaramay, bu jarayon sekin kechmoqda, chunki u katta moliyaviy resurs va fermer xo'jaliklari darajasida institutsional o'zgarishlarni talab qiladi.

Havo ifloslanishi bo'yicha ham o'xshash vaziyat kuzatiladi: elektromobillar va jamoat transportini rivojlantirish bo'yicha loyihalar mavjud, ammo shahar aholisining tez o'sishi bu sa'y-harakatlarning natijaviyligini doimiy ravishda pasaytirib turadi. Shuning uchun, mavjud choralarni davom ettirish bilan bir qatorda, ularning miqyosini sezilarli darajada oshirish zarurligi aniq ko'rinadi.

Xulosa

O'zbekiston ekologiyasi murakkab va ko'p qatlamli mavzu bo'lib, uning ildizlari ko'p jihatdan mamlakatning tabiiy-geografik xususiyatlari — quruq iqlim, cheklangan suv resurslari, tashqi hududlardan kelayotgan daryolarga bog'liqlik — bilan chambarchas bog'liq. Ammo tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, bu muammolarning katta qismi, xususan Orol dengizi fojiasi, tabiiy emas, balki inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan. Shu sababli, suv resurslaridan oqilona foydalanish, zamonaviy sug'orish texnologiyalarini joriy etish, yashil hududlarni kengaytirish va ekologik ta'limni yoshlar orasida rivojlantirish — bularning barchasi O'zbekiston kelajagi uchun nafaqat ekologik, balki iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ham hayotiy ahamiyatga ega ustuvor vazifalar sifatida belgilanishi lozim.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligining rasmiy hisobotlari va sayti (eco.gov.uz)
2. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi. Orol va mintaqaning suv resurslari muammolari bo'yicha rasmiy ma'lumotlari (mfa.uz)
3. Birlashgan Millatlar Tashkiloti O'zbekistondagi vakolatxonasi. "Orol dengizi mintaqasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ko'rsatkichlar atlasi" (BMT Taraqqiyot dasturi, 2020)
4. BMT Atrof-muhit dasturi (UNEP). "O'zbekiston atrof-muhitidagi o'zgarishlar atlasi"
5. BMT Taraqqiyot dasturi (UNDP) O'zbekistondagi "Yashil Orol dengizi" tashabbusi materiallari (greenaralsea.org)
6. Orolni qutqarish xalqaro fondi (IFAS) faoliyati va hisobotlari
7. "O'zbekiston – 2030 strategiyasi: yashil iqtisodiyot" bo'yicha ilmiy maqola (ResearchGate, 2024)
8. Havo sifati monitoringi bo'yicha ochiq ma'lumotlar (IQAir va boshqa xalqaro monitoring platformalari)
9. Zenodo ilmiy nashrlar bazasi: "Orol dengizi muammosini xalqaro miqyosga olib chiqishda O'zbekistonning tarixiy roli (1991–2025)" (2025).